

ՀԱՍՏԱՀԱՅԱՆ ՀԱՍՍԻԿ

(ԱԻ)

ԽԵՐԹԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ, ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Խեթա-հայկական փոխառությունները կարելի է բաժանել երեք բնագավառի լեզվաբանություն. կրոն և առասպելաբանություն, քաղաքական պատմություն, երեք բնագավառում ենք Հայաստան և հայ էթնոնիմի նույնացման հնարավորությունը: Այս հոդվածում մենք բնութագրական կերպով կներկայացնենք խեթա-թուրքական լեզուների հետ հայերենի փոխառությունների հարցը:

Հայերենը հնդեվրոպական լեզու է. այսուհանդերձ, բնիկ հնդեվրոպական շերտը կազմում է նրա բառարմատների 10-15%: Ըստ Հր. Աճառյանի «Հայոց լեզվի արմատական բառարանի»՝ հայոց լեզվում առկա են 11 000 արմատներ. որոնցից ավելի քան 2200 բառեր չեն կիրառվում և ամրագրված չեն: Նրանք հայտնաբերվել են որոշ միջնադարյան ձեռագիր-բառարաններում (մասնավորապես Երեմիա Մեղրեցու մոտ), իսկ մնացած 8800 արմատներից ավելի քան 4000-ն ունեն անհայտ ծագում, որոնցից շուրջ 940-ը հնդեվրոպական են¹: Ինչպես տեսնում ենք, հայերենի չստուգաբանված, անհայտ ծագման բառերը հասնում են շուրջ 3000-ի: Այս անհայտ բառաշերտում առանձնանում են հայերենի բուն օրինաչափությունից շեղվող հնդեվրոպական գուգահեռներ, որոնք կարող են արդյունք լինել հնդեվրոպական մի անձանոթ լեզվի կամ հայերենին մերձավոր հայտնի հնդեվրոպական լեզվի կամ էլ հայերենի հնագույն բարբառների օրինաչափությունների արտացոլումներ²: Կարծում ենք, որ վերոնշյալ բառապաշարի հենց այս շերտում պետք է փնտրել խեթա-թուրքական լեզուներից հայերենին անցած փոխառությունները:

Հարկ է նշել, որ խեթական տեքստերներ. որն ընդգրկում էր Փոքր Ասիան, Սիրիայի մի մասը և Հյուսիսային Սյուրագետքը, ոչ էթնիկ, ոչ լեզվական առումով, ոչ էլ իր առասպելաբանական ավանդույթներով միատարր չէր: Այս առումով ևս հայ- խեթական լեզվական փոխառությունների հարցը որաչափորեն բարդանում է:

Խեթական հնագույն տեքստի համարվում է Աննիտաս արքայի արձանագրությունը: Այն թվագրվում է Ք.ա. XVIII դարով. սակայն, պատկանվել է Նոր թագավորության շրջանից մեզ հասած պատճենի տեսքով: Խեթական տեքստերի հիմնական մասը պահպանվել է Նոր թագավորության շրջանից՝ Ք.ա. XIV-XIII դդ.: Նշենք, որ Նոր խեթական ժամանակաշրջանի տեքստերում պահպանվել են նաև հնագույն տեքստերի կրկնօրինակներ: Խեթերները սեպագիր շրջանից վկայված միակ հնդեվրոպական լեզուն չէր: Նրան գուգահեռ Փոքր Ասիայի տարածքից՝ խեթական հնագույն մայրաքաղաք Խաթթուսասի (Անկարայից 150 կմ հեռավորությամբ ժամանակակից Բոդազքյույ) արխիվից հայտնաբերվեցին խեթերենին մոտ և ազգակից լուվիերեն ու պալայերեն լեզուները. որոնք վերաբերում են Նոր թագավորության շրջանին (Ք.ա. XIV-XIII դդ.)¹:

Խեթա-հայկական հնարավոր մշակութային փոխառնությունների հարցը դեռևս անցյալ դարի 20-ականներից գրավել և գրավում է հայ և օտարագրի ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Այդ ասպարեզում առաջիններից էր Ն. Մարտիրոսյանը, ով անդրադարձել է այս լեզուների հնարավոր կապերին, նաև առաջինն է, որ խեթական տեքստերն ուսումնասիրելիս հանդիպել է Հայաստան տեղանվանը և փաստագրել «հայ» էթնոնիմի հետ նրա կապը²: Անգնահատելի է այս բնագավառում Գ. Ղափանցյանի վաստակը: Այս հարցով զբաղվել են նաև Հր. Աճառյանը, Ի. Դյակոնովը, Տ. Շուլտհայսը, Ջ. Բոնֆանտեն, Գ. Ջոլտան, Ա. Կամեննիուքերը, Գ. Ջահուկյանը, Վ. Իվանովը, Ն. Մկրտչյանը, Ջ. Գրեպինը, Ա. Զոսյանը, Ա. Պետրոսյանը: Մենք ևս փորձել ենք բացահայտել որոշ գուգահեռներ:

Այս հարցը շատ խնդրահարույց է և կապված է գիտության մեջ այսօր տարակարծությունների տեղիք տվող մի շարք այլ հարցերի հետ. հնդեվրոպական նախահայրենիքի տեղադրության վայրը, խեթերի Փոքր Ասիա ներթափանցման ժամանակաշրջանի որոշումը (եթե նրանք իրոք այլ վայրից են տեղափոխվել այստեղ), հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակաշրջանի ու բնօրրանի խնդիրները, հայ ինքնանվան և Հայաստան պետության հետ այս էթնոնիմի նույնացման խնդիրը և այլն: Մի շարք գուտ լեզվաբանական խնդիրներ էլ են առաջ գալիս այս երկու լեզուների համադրումից, որոնց, սակայն, մենք չենք անդրադառնա այս հոդվածում: Նշենք միայն, որ հույերները հնդեվրոպական

լեզվարճանալիքում առանձին ճյուղ և կազմում և նկատված է մյուս մերձավորությունը իրականական լեզուներին և համարենք⁷։ Իսկ խեթա-յուվիական լեզուները լիլիեյենի, լիկիեյենի և կարիեյենի հետ կազմում են անատոլիական ճյուղը. որոնք ակնհաստորեն ազգակից են մյուս հնդեվրոպական լեզուներին. բայց նաև բավականին տարբերվում են նրանցից։ Պարզ է, որ հայերենն ու խեթերենը մասն են կազմում սեկ լեզվարճանալիքի. սակայն հեռու են կանգնած միմյանցից։ Այսուհանդերձ, փաստն այն է, որ հայերենի բառապաշարում առկա են շուրջ մի քանի տասնյակ խեթական փոխառություններ. որոնք ստիպում են մտածել, թե երբ և որտեղ կարող էին դրանք տեղի ունենալ։

Եթե ի մի բերվեն հայ-խեթական փոխառությունների հետ կապված տարբեր տեսակետները, ապա դրանք ընդհանուր առմամբ կարելի է բաժանել երկու խմբի. 1. Հայ և խեթ ժողովուրդների փոխհարաբերությունները կարող էին ձևավորվել խեթական պետության գոյության ընթացքում (XVIII-XIII դդ)։ 2. Հայ-խեթական փոխառությունները ձևավորվել են ավելի ուշ շրջանում, միջնորդված կերպով. խեթական տերության կործանումից հետո՝ խեթա-յուվիական ժողովուրդների միջոցով (XII-VIII դդ)։ Այս վերջին տեսակետին է հակված, օրինակ, Ի. Դյակոնովը, որը հայերենի վրա խեթա-յուվիական լեզուների ազդեցության հիմնական աղբյուրը համարում է հիերոգլիֆիկ լուվիերենը⁸։ Հիերոգլիֆիկ լուվիերենը Փոքր Ասիայում և Սիրիայում հայտնաբերված լեզու է, որ թվագրվում է Ջ.ա. I հազարամյակով և գոյատևել է մինչև Ջ.ա. VIII դ.։ Սակայն Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ խեթա-յուվիական լեզուներից հայերենի կատարած փոխառությունները հիերոգլիֆիկ լուվիերենի համապատասխան բառերի հետ հատուկ մերձավորություն չեն ցուցաբերում, բայց ակնհայտ է, որ հայերը բավական երկար ժամանակ շփման մեջ պետք է լինեին այդ լեզուները կրող ժողովուրդների հետ⁹։

Խեթա-հայկական փոխառությունների հարցը կապված է նաև Հայաստան պետության¹⁰ էթնիկ պատկանելության, լեզվի և դիցարանի կառուցվածքի խնդրի հետ։ Հայտնի է, որ մի շարք գիտնականներ (Ն. Մարտիրոսյան, Է. Ֆոռեր, Գ. Լափանցյան, Ս. Երեմյան, Գ. Ջահուկյան, Բ. Պիտտովսկի, Վ. Իվանով և այլք) հայոց ազգածագման հայաստական տեսակետի կողմնակիցներն են։ Կան գիտնականներ, որոնք չեն ընդունում այս տեսակետը, օրինակ՝ Ի. Դյակոնովը, Ջ.

Գրեպիմը: Սակայն վերջինս, ի տարբերություն Ի Դյակոնովի, նշում է, որ հայերենում անատոլիական ծագում ունեցող փոխառություններն իրենց հետ, ճիշտ է, խնդիրներ են առաջացնում, սակայն, փաստն այն է, որ զուգահեռների այս ստվար զանգվածը, որ առկա է հայերենի և խեթերենի միջև, թե իմաստաբանական, թե հնչյունաբանական նմանությունների պատճառով անհնար է անտեսել: Ինչ վերաբերում է հայերենում առկա հիերոգլիֆիկ լուսիներենի շերտին, ապա նա դուս համարում է դժվար լուծելի խնդիր, քանզի վերջիններս փոքրաթիվ են (9 զուգահեռ) ու, չնայած այս բառերը մեզ են հասել լուսիներենից, այնուհանդերձ, մենք չենք կարող պնդել, որ դրանք խեթերենում առկա չեն եղել¹¹:

Այստեղ պետք է հավելել, որ մեզ հասած լուսիներեն տեքստերն ու բառապաշարը առավել սակավ են, քան խեթականը, և այս դեպքում առաջ է գալիս համամասնության խնդիր: Փաստորեն, ինչպես նշվեց արդեն, հայերենը և խեթերենը լեզվաբանական առումով մոտ լեզուներ չեն, սակայն հայերենում առկա են խեթերենից արված մի քանի տասնյակ փոխառություններ, մի շարք ուսումնասիրողների կողմից դիտարկված են նաև առասպելաբանական ուշագրավ րնդհանրություններ: Այս ամենը կարող է վկայել հայերեն և խեթա-լուսիական լեզուները կրող ժողովուրդների միջև երկարատև շփումների և փոխառությունների մասին, սակայն, քանի որ այս հարցը դեռևս բազում տարակարծությունների տեղիք է տալիս, մենք զերծ կմնանք վերջնական տեսակետ արտահայտելուց: Բայց կուզենայինք նշել, որ խեթա-լուսիական լեզուների ազդեցությունը հայերենի վրա կարող է լինել ենթաշերտային, որի ժամանակաշրջանը առ այժմ կոնկրետացնել հնարավոր չէ: Բնականաբար, խեթական տեքստային կործանումից հետո այդ ժողովրդի մի որոշակի զանգված ծուլվել է հայ ժողովրդի մեջ, սակայն չի կարելի բացառել նաև ավելի վաղ շփումների հնարավորությունը: Ի դեպ, այս առումով ուշագրավ է, որ Գ. Ջահուկյանը, օրինակ, հայերենից խեթերենին անցած փոխառությունների շարք է ներկայացնում¹², իսկ Ջ. Գրեպիմը համարում է, որ «գինի» բառը հայերենից է անցել հունարենին և խեթերենին¹³: Սրանք տեսակետներ են, որոնք, սակայն, առավել փաստարկման կարիք ունեն:

Իտիւա-հայկական փոխառութիւնները կարելի է բաժանել մի քանի իմաստային խմբերի՝ կենդանական և բուսական աշխարհ. արհեստագործական և երաժշտական տերմիններ. բնություն արտօնաշարժային բառեր. սոցալեկոյնական գոյաց տվող բառեր. խմիչքների և ուտեստների անվանումներ և այլն. Մենք ոչ ոչ իմաստային խմբերից կենդանայինը մի քանի օրինակներ քննարկում և պատկերացում տալու համար.

հայ. փետուր - խեթ. patta «թև»¹⁴: հայ. տառեղն (արագիլ) - խեթ. tarla (թռչնի տեսակ)¹⁵: հայ. լախուր (մի տեսակ բույս) - խեթ. ^{GIS}lahhur (տերևաշատ բույս)¹⁶: հայ. զառնա - հիեթ. լուվիերեն šurna (երաժշտական գործիք)¹⁷: հայ. բրնձ - խեթ. purut (կավ), խեցեգործ. կավագործ, բրնձեղեն, խեցեղեն¹⁸: հայ. ջնար - խեթ. zinar (Իշտարին նվիրված երաժշտական գործիք)¹⁹: հայ. մառան - խեթ. mamuwa (խմիչքի տեսակ)²⁰: հայ. հատ (կտրել, կտրատել կտրոնների)- խեթ. hattai (հատել, կտրել, ծակել)²¹: հայ. վարպետ - հիեթ. լուվիերեն warpi (հմտություն, գիտելիք)²²: հայ. նետ - խեթ. nata (եղեգնափող, նետ, սլաք, ջուր խմելու ձողիկ)²³: հայ. իշխան - խեթ. išai (զսպել, սանձել, կապել, տեր)²⁴:

HASMIK HMayakyan

(IOS)

HITTITE-ARMENIAN LINGUISTIC PARALLELS

The issue of Hittite-Armenian linguistic parallels has been attracting the Armenian and foreign scholars since 1920s until now. The author of the article briefly presents various problems and approaches related to this issue. The borrowings from Hittite to Armenian count to several tens that can be divided into a number of meaning groups such as animals and plants, crafts and musical terms, terms expressing violence, drinks and dishes etc.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Եր., 1951, էջ 600-602:
2. Ջահուկյան Գ., Հայերենի անհայտ ծագման բառարմատները, ՊԲՀ, Եր., 1990, (2), էջ 62-77:

3. Иванова В. В., Хеттский язык, М., 1963, с. 9.
4. Յավոր, նրա դիտարկումները լայն շրջանառություն չեն ստացել. հաճախ, ինչպես ինքն է նշում. յուրացվել կամ կիրառվել են առանց հեղինակին հղելու (ՊԲՀ, Եր., 1972, էջ 164-165 նաև էջ 165 տողատակ 7):
5. Гамкрелидзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы. т. 2, Тбилиси, 1984, с. 898-900:
6. Ляконов Н. М., Хетты, фригийцы и армяне. Переднеазиатский сборник. М.-Л., 1961, с. 360:
7. Иванова В. В., Хеттский язык, М., 1963, с. 9.
8. Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 312:
9. Հայկական լեզվաբանական հյուսիս-արևմուտքում, ըստ մի շարք ուսումնասիրությունների, Բարձր Հայքում Ջ.ա XIV դ. ձևավորված պետություն:
10. Հայասան սահմանակից է եղել խեթական պետությանը և դիվանագիտական, քաղաքական և տնտեսական կապեր է ունեցել վերջինիս հետ: Տե՛ս Մարտիրոսյան Ն., Խարբերդի շրջանները՝ հայոց հնագույն օրրանը, Նյու Յորք, 1957, էջ 87-133-66 («Խարբերդ և անոր ոսկեդարը» գրքում, ինչպես նաև՝ Капанцян Гр., Хайаса – колыбель армян, Историко-лингвистические работы, т. I, Ер., 1956, с. 5-266: Хачатрян В., Восточные провинции Хеттской империи, Ер., 1971: Ջոսյան Ա., Հայասան և Ազգին, Օնորի ի վերուստ, Առասպել, ծես և պատմություն, Հողմածների ժողովածու նվիրված Սարգիս Հարությունյանի 80-ամյակին, Եր., 2008, էջ 263-291:
11. Greppin J., The Anatolian Substrata in Armenian – An Interim Report, Annual of Armenian Linguistics, vol. 3, Cleveland, 1982, p. 65-72.
12. Джаукян Г. Б., О контактах армянского и хетто-лувийских языков, Мировая культура, традиции и современность, М., 1991, с. 140-141.
13. Greppin J., Did the Good Wines Come from Armenia?, Aramazd, v. III, Issue 1, Yerevan, 2008, p. 47-52.
14. Մարտիրոսյան Ն., Հայերենի հարաբերությունը հեթիդեերենի հետ, «Հանդես ամսօրյա», թիվ 9-10, Վնն., 1924, էջ 458: Նրանից անկախ նկատել է Հր. Աճառյանը, տե՛ս ՀԱԲ, IV, էջ 498:
15. Greppin J. A., A Note on Hittite TARLĀ, Revue Hittite et asianique, tome XXXIII, 1975, p. 55-57.
16. Greppin J., Annual of Armenian Linguistics, vol. 3, Cleveland, 1982, p. 70.
17. Greppin J., A Note on Armenian Zuma, Folia Orientalia, Tome, XXVII, 1990, p. 185-188.
18. Սկրտչյան Ն., Խեթա-հայկական մի քանի քառային ընդհանրություններ, ՊԲՀ, Եր., 1969 (1), էջ 241-244:
19. Մարտիրոսյան Ն., Հայերենի յարաբերությունը հեթիդեերենի հետ, «Հանդես ամսօրյա», Վնն., 1924, թիվ 9-10, էջ 458: Նույնի՝ Նպաստ մը հեթ և հայ քառաբանության, ՊԲՀ, 1972թ. (2), էջ 186: Ն. Սկրտչյան, Խեթա-հայկական մի քանի քառային ընդհանրություններ, ՊԲՀ, Եր., 1969, (1), էջ 240:
20. Հմայակյան Հ., Խեթերեն *matuwa* բառը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Եր., 2007, էջ 45-52:

21. Մարտիրոսյան Ն., «Հանդես ամսօրյա», Վնն., 1929, էջ 537. Капанцян Г., Историко-лингвистические работы. Ер., 1956, с. 375-376.
22. Kossian A., An Anatolian-Armenian Parallel. Annual of Armenian Linguistics. Vol. 15. Cleveland, 1994. p. 63-65
23. Մարտիրոսյան Ն., Նպաստ մը հեր և հայ բառաբանության. ՊԺՀ, Եր., 1972. (2). էջ 181; Puhvel J., Reed and Arrow in Anatolia and beyond, Aramazd. Vol. II. Yerevan, 2007. p. 85-87
24. Մարտիրոսյան Ն., Հայերենի յարաբերությունը հնդեվրոպական լեզուներին, «Հանդես ամսօրյա», Վնն., 1924, քիւ 9-10, էջ 458-9; Պետրոսյան Ա., Գրախոսություն Greater Anatolia and Indo-Hittite Language Family (Journal of Indo-European Studies. Monograph Series, No. 38, Washington DC, 2001). Լրաբեր, Եր., 2003, N 2, էջ 208, 210.